

Svenska vapenbrickor före postverkets inrättande

Av Paul Gerhard Heurgren.

Inledning.

Det är möjligt att i de forntida kulturländerna kring Medelhavet sigillen å de kungliga breven voro de kungliga brevbudens bästa legitimation. Under tidig medeltid, då frankerkonungarna regerade, använde brevbuden på kontinenten som särskilda utmärkelsetecken ska-

Ur ett kortspel från 1400-talet,
i Ambraser konstsamling i Wien.

lade hasselkäppar, som välsignats av präster. Senare i tiden klövos dessa käppar i ena ändan och i de på sådant sätt åstadkomna sprickorna sattes breven, och där fingo de sitta till dess adressaterna togo loss dem. Ett

brevbud hade på den tiden som regel endast ett brev åt gången att befordra.¹⁾

Under 1100—1200-talen förvarade tyska härskares brevbud breven i behållare av trä. Dessa behållare, som sattes fast i budens bälten, kallades "vath" (= Gefäss) eller "Büchse" från Buchs, Buchsbaumholz, på svenska bokträ, varav behållarna tillverkats. Av Büchse bildades ordet "Botenbüchse". Så benämndes senare brevbehållarna av trä, och när dessa efterföljdes av väskor av läder fingo de samma beteckning. Väskorna hade vapentecken på locken. Längre fram i tiden, troligen på 1400-talet, skedde åter en förändring. Vapentecknen togos bort från väskornas lock och vapnen målades å läderstycken, som hängdes om brevbudens halsar, eller gjordes vapentecknen av silver och fästes å budens rockbröst. Samtidigt inträffade det språkligt sett egendomliga, att ordet Botenbüchse, som varit beteckningen för brevbehållare eller brevväska med vapentecken på locket, överflyttades till att istället beteckna vapenbrickorna.²⁾

Under senare medeltiden hade ej blott furstliga personer i Tyskland utan även många tyska städer brevbud, som under sina färder voro försedda med brickor åsatta vederbörande stads vapen. Postmuseum äger några bilder över medeltida tyska brevbud med vapenbrickor. I Schweiz hade in i nyare tiden de olika kantonerna sina brevbud, som voro klädda i färgrika dräkter. Och till dessa dräkter hörde brickor med vederbörande kantons vapen.

I Sverige, Danmark, Finland och Norge användes under medeltiden och i samma länder, undantagandes Danmark, ända in på 1800-talet budbärartecken av trä, vilka på svenska kallades budkavlar. De medeltida svenska landskapslagarna innehålla bestämmelser angående bruket av budkavlar, då kallelse till ting eller till försvar mot fiender utsändes. Med budkavle utrustad budbärare medförde under medeltiden som regel endast ett muntligt budskap men senare ej så sällan istället en skriven order eller kungörelse. Från konung Gustaf Vasas tid använde de av konung och ämbetsmän utsända buden i allmänhet ej budkavle. Men inom härader och byar levde bruket av budkavle kvar in på 1800-talet.³⁾

1) Enligt Adolf Korzendorfer i "Archiv für Post und Telegraphie", sid. 474/1923.

2) "Botenabzeichen in Deutschland", av Alfred Karll, Stockholm 1927.

3) "Om användning av budkavlar vid budsändning i Norden", av P. G. Heurgren i "Postryttaren" för 1951.

I. 1500-talet.

1. Kungliga vapenbrickor.

a. Under konung Gustaf Vasas tid.

Innan frågan om kungliga vapenbrickor behandlas, skall nämnas något om den huvudsakliga anledningen till att bruket av sådana brickor infördes i vårt land. Sedan urminnes tider voro de bönder, som bodde i närheten av vägarna skyldiga att kostnadsfritt lämna mat och husrum åt konungen och hans följe samt åt dem, som annars reste för konungens räkning. Denna sed eller rättighet kallades gästning. Under förra hälften av 1500-talet blev det även brukligt, att de kungliga ämbetsmännen, kurirerna och brevbuden under sina färder fritt disponerade böndernas hästar. Efter hand som trafiken för konungens räkning växte, blevo de bönderna pålagda bördorna allt tyngre. Och härtill kom, att många, som ej hade rätt till gästning och till kostnadsfri användning av hästar, tilltvingade sig detta. I sådana fall talades om våldgästning, som framförallt bönderna voro utsatta för. Men även präster i städer och på landet samt borgare i städer råkade ut därför. Konungarna hade sin uppmärksamhet riktad härpå. Det framgår av flera skrivelser och tryckta förordningar från konung Gustaf Vasa och hans söner. Så t. ex. skrev, för att nämna ett exempel, Gustaf Vasa den 7 februari 1537 till borgarna i Örebro, att fri skjuts endast skulle bestå konungen själv, hans "breffdragere" och "tjänare".⁴⁾ Med brevdragare avsågs brevbud och med tjänare ämbets- och tjänstemän. Alla dessa skulle vara skyldiga att, för att få fritt färdas, bevisa att de reste för konungens räkning. På vad sätt detta skulle ske sägs dock ej. Men i en kunglig förordning, daterad Gripsholm den 16 maj 1538 och med överskrift "*Til almogen j Erikzmesso Marknaden församblade bliffia*" föreskrevs, att de, som färdades inom landet "*med wore breff eller ärender the skole haffue ett besynnerligit tecken aff sölff framme i bröstet ther opå skall ware utgraffuit vårt och Rügisins wapn*".⁵⁾ Detta är första gången det i Sverige utfärdas bestämmelser om vapen-

4) "Samling Utaf Kongl. Bref, Stadgar och Förordningar, etc.", av And. Anton von Stiernman. Del. I. Stockholm 1747. När i det efterföljande ej hänvisas till källa, äro uppgifterna hämtade från Stiernmans arbete.

5) Riksregistraturet i Riksarkivet.

brickor för brevbud m. fl. Troligen hade Gustaf Vasa, då han 1519 efter flykten från Danmark vistades i Lybeck, sett brevbud från denna stad och andra tyska städer utrustade med vapenbrickor. Men om det var konungens egen idé eller någon annans att införa vapenbrickor i Sverige, vet man ej. Säkert är dock, att konungen hoppades, att vapenbrickorna skulle bli en hjälp i kampen mot våldgästning, då alla som reste för konungens räkning skulle förses med sådana brickor. Tyvärr infriades ej dessa förhoppningar.

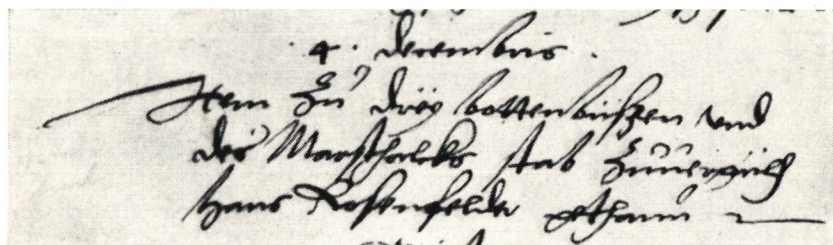
Ganska snart ha vapenbrickor tillverkats. Detta framgår av ett brev av den 19 april 1539 från konungen till Severin Kiil.⁶⁾ Här kallas en vapenbricka för "Bysse", som Kiil skulle sända tillbaka till kungens kansli. Men ville han före återsändandet låta göra en kopia av vapenbrickan, fick han det. Konungen, som var mycket ekonomisk, tänkte väl, att han på så sätt kunde bespara sig en utgift. Den kopierade vapenbrickan fick dock ej användas annat än då Kiil sände brev eller bud till konungen. I en kunglig förordning av den 4 maj 1541 föreskrevs, att brevdragare och ämbetsmän skulle, för att få fri gästning, vara försedda med "tekn (som kallas Bodbysser) eller medh Wårt förseglade Passbort och breff". Inom få år kallas vapenbrickorna för tecken, byssa eller bodbyssa. Men var byssa och bodbyssa detsamma som vapenbricka? F. A. Dahlgren säger i sitt "Glossarium öfver föråldrade el. ovanliga ord" etc. att "bod- eller budbyssa var fodral, som innehöll tjänstetecken för kronans budbärare." Posthistorikerna Teodor Holm och Nils Forssell ha varit av samma mening som Dahlgren. Forssell åberopar för sin uppfattning Svenska Akademiens Ordbok. Och det är ingen tvekan, att med byssa eller bössa avsågs under 1500-talet skjutvapen, väska, behållare eller fodral. I liknande betydelse lever ordet ännu kvar i ordet sparbössa. Men sedan det i Tyskland utretts, som i inledningen till denna artikel omtalas, att vapenbrickorna där från brevbehållarna och brevväskorna med åsatta vapen övertagit beteckningen Botenbüchse, kan det anses som säkert, att bodbyssa är detsamma som vapenbricka. Bodbyssa är en tydlig försvenskning av det tyska ordet Botenbüchse. I nyssnämnda förordning från 1541 sättes för övrigt likhetstecken mellan tecken och bodbyssa. Och det är ej troligt, att en behållare av något slag skulle kallas för tecken.

I räntekammarräkenskaperna⁷⁾ har det tyska ordet Botenbüchse an-

⁶⁾ Riksregistraturet i Riksarkivet.

⁷⁾ I Kammararkivet.

vänts två gånger under 1540. För den 18 september står: "Item aus Heinrich Claussens befehl zu drey bottenbüchsen hans Sofensfelder goldschmied getan — 8 lot". Något mera om guldsmeden Hans Sofensfelder är ej känt. Han är ej upptagen i G. Uppmarks arbete, "Guld- och silversmeder i Sverige 1520—1850." Där omnämnes emellertid "Hans guldsmed, den tyske", som arbetade för svenska hovet 1540—1557. Möjligen är han densamme som Sofensfelder, som ju hette Hans i förnamn. Och uteslutet är ej, då folk ända in på 1700-talet ofta stavade ett och samma namn olika, att Hans Sofensfelder och Hans den tyske är samma person som Hans Rosenfelder, vilken strax skall omtalas. De 8 loden motsvara i vikt omkring 115 gram. Varje vapenbricka har då haft en vikt av ungefär 38 gram. Men så få gram kunna ej räckt till en behållare av metall för förvaring av en vapenbricka. Att "bottenbüchsen" voro av silver kan tagas för givet, då strax ovanför anteckningen av den 18 september står: "Silber und gold ausgeben". Stöd för påståendet, att brickorna voro av silver har man även i Gustaf Vasas förut omnämnda förordning från 1538, i vilken det talas om "tecken aff sölff". Att brickorna skulle ha tillverkats av guld får anses uteslutet. I räntekammarräkenskaperna för den 4 december 1540 finns följande anteckning:

4. Decembris.
Item zu drei bottenbüchsen und
des Marschalcks stab zuuergülden
Hans Rosenfelder gethann

I tryck ser det ut så här: "Item zu drei bottenbüchsen und der Marschalcks stab zuuergülden Hans Rosenfelder gethann —.

Rosenfelder eller Rosenfelt var med bland de guldsmeder, som något längre fram i tiden på konung Johan III:s beställning tillverkade ett silverskrin för förvaring av Erik den heliges ben. Skrinet tillhör nu som bekant Uppsala domkyrka. För tillverkning av tre vapenbrickor

och förgyllning av en marskalksstav hade Rosenfelt fått betalt i utländskt mynt, 3 ungerska guldén.

I den förut omtalade kungörelsen från 1538 bestämde konung Gustaf Vasa, att å vapenbrickorna skulle graveras rikets och hans personliga vapen. Riksvapnet bestod vid den tiden av en i fyra fält delad sköld med i 1:a och 4:e fälten tre kronor och i 2:a och 3:e fälten Folkungavapnet, ett lejon över 3 balkar. I hjärtskölden, i vapensköldens mitt, fanns Vasaättens vapen, en vase.

Av ett brev av den 27 maj 1543 från konungen till riksrådet Gustaf Olsson Stenbock framgår, att denne begärt att få en "budbyssa" för att göra en kopia av den.⁸⁾ Konungen lovade att sända över en sådan, så snart han finge någon, som vore gjord i enlighet med hans önskan. Detta tyder på, att han ej varit nöjd med de vapenbrickor som tillverkats. Oklokt var det av konungen att medgiva kopiering av vapenbrickor. Ty därmed förlorade han kontrollen över antalet sådana brickor, som voro i bruk. Känt är dock ej, om han i flera fall medgivit tillverkning för enskildas räkning av vapenbrickor. Olovlig sådan tillverkning förekom senare. Konungen fann sig därför föranlåten, att den 14 juni 1548 skriva till riksmarsken Lars Siggesson Sparre och riksråden, att de skulle framhålla för adelsmän, att det var strängeligen förbjudet att förskaffa sig förmåner hos bönderna genom att uppvisa "budbysser", vilka de själva låtit göra.⁸⁾

En kunglig förordning, daterad Åbo den 17 maj 1556, är riktad mot våldgästning i Finland. I denna sägs, att endast de, som voro försedda med brev, pass eller "Postbysse" från konungen, hade rätt till fri gästning och fritt användande av böndernas hästar. Men de, som ej ägde dessa rättigheter utan tilltvång sig dem, skulle straffas "till Lifwet". Troligen var dock hotet med dödsstraff ej av någon större effekt. Som regel voro bönderna ej läskunniga. Därför kunde de ej avgöra, om ett uppvisat brev eller uppvisad annan skrivelse var från konungen eller ej. Bättre hade väl varit om enbart vapenbrickor hade fått utgöra bevis för dem, som reste för konungens räkning. Alla resande, som ej haft sådana brickor, kunde bönderna då med all rätt begära betalning av. Fast, som redan påpekats, även vapenbrickorna tillverkades av enskilda och missbrukades. I sistnämnda förordning kallas vapenbricka för postbysse. Detta är så vitt man nu vet, första gången som ordet post förekommer i text på svenska.

⁸⁾ Riksregistraturet i Riksarkivet.

b. Under konung Erik XIV:s tid.

Konungen bestämde i en förordning av den 31 augusti 1561 att taverner och gästhus skulle inrättas, till förhindrande av att resande våldgästade hos bönderna. Att de kungliga ämbetsmännen och brevbuden fortfarande skulle färdas kostnadsfritt togs säkert för givet.

1567 hade i svenska konungens tjänst anställda utlämnat vapenbrickor till danskar, som infallit i landet. Man kan undra varför detta skett. Var det i förrädiskt syfte? I varje fall är det självklart, att danskarna kunde missbruka vapenbrickorna. Av denna anledning bestämdes den 2 december 1567 att sådana brickor ej skulle "på någon tid brukade warde".⁹⁾ Här kallas vapenbrickorna för postvapen. Och den beteckningen ha de sedan ofta fått. När sådana brickor åter införts, är ej känt. Troligt är, att någon formlig order härom ej utfärdats.

c. Under konung Johan III:s tid.

1569 äro vapenbrickor på tal i ett den 22 februari detta år av konungen utfärdat "patent."¹⁰⁾ I detta bestämdes, att endast de som med "Wäre egne breff äre förpassbordede" eller ha "Wår Wapn" skulle få del i mångomtalade friheter. Troligen var det sistnämnda år som konungens brevdragare, 23 till antalet, begärde att få "något wapn på det att bönderne måtte få se" att de reste för konungens räkning. Högst egendomligt var det, att konungens egna brevbud ej hade vapenbrickor, då det var med dessa de skulle styrka, att de reste för majestätets räkning. Detta, att de kungliga brevbuden saknade brickor, gav andra lätt anledning påstå, att de voro i tjänst hos konungen — "och göra hos bönderna all den skalkhet de kunna."⁹⁾ Att vapn var det samma som vapenbricka kan tagas för givet. På 1500-talet betecknades ej saker och ting så uniformt som nu. Därför förvånar det ej, att vapenbrickorna kallades omväxlande eller efter vart annat tekn, bysser, bodbysser, vapn eller postvapen.

I ett kungligt "mandat" av den 31 januari 1572 bestämdes, att de som reste för konungens räkning och voro försedda med "Post wapn" skulle befordras före alla andra, men ej längre fritt som tidigare. För en häst skulle de förutnämnda betala 1 1/2 öre per mil och för ett mål

⁹⁾ Skrivelser till Johan III, grupp I, Riksarkivet.

¹⁰⁾ Tryckt i plakatformat.

mat 3 öre. Endast konungen själv och hans följe behövde ej, som sed varit sedan urminnes tider, betala för hästar, mat och husrum.

Den 22 mars 1576 skrev konungen till riksrådet Knut Posse att alla, som hade postvapen eller bodbyssor, skulle, därför att de mycket missbrukats, sända in dem till konungen.¹¹⁾ Förvånansvärt är det, att i samma skrivelse talas både om "Post wapner" och "Bodhbyssor". Förklaringen härtill är möjligen den, att vapenbrickorna från Gustaf Vasas tid, då sådana kallades för bodbyssor, sågo annorlunda ut än de från Johan III:s tid, då beteckningen var vapen eller postvapen. Att med bodbyssor avses vapenbrickor framgår dock tydligt, då det talas om "förgylte och oförgylte" sådana. Ordern från 1556 om insändande av vapenbrickor, som adeln eller andra hade i sitt förvar, upprepas i en kunglig förordning av den 2 januari 1577.¹²⁾ I denna omtalas vidare, att konungen lämnat ganska stora belopp åt brevdragare m. fl., för att de skulle under sina resor, som 1572 bestämts, betala för sig hos bönderna. Men tyvärr hade detta ej bidragit till minskning av våldgästningen, då kungens brevdragare och ämbetsmän antingen helt för egen räkning behållit de respenningar de fått av konungen, eller endast betalt en del av det bönderna hade rätt att få. Självfallet var konungen mycket missnöjd härmed. Det nämnes dock ej något om att de skyldiga straffats. Det enda resultatet av upptäckten av försnillningarna var troligen att vapenbrickor, som här gå under beteckningen "förgylte Postwapner", åter skulle, enligt order av konungen, tagas i bruk.

Från 1570-talet finnas intressanta uppgifter om kungliga vapenbrickor.¹³⁾ 1578 har bl. a. antecknats:

"Meth Bengtsson hafwer låtit göra 13 postvapen, och 6 deraf låtit förgylle.

Den 11 aprilis 78.

Landskilj drottningens '(Katarina Jagellonicas)' dräng ett litet förgyllt postvapen till drottningen behof."

Varför voro av de 13 vapenbrickorna 6 förgyllda och resten oförgyllda? I förordningen av den 2 januari 1577 talas endast om förgyllda postvapen. Kanske fingo ämbetsmän använda de förgyllda och kurirer och brevbud de oförgyllda? Så meddelas, att en hos drottningen anställd person fått ett litet förgyllt postvapen. Då har det tydligen

¹¹⁾ Riksregistraturet, Riksarkivet.

¹²⁾ Tryckt i plakatformat.

¹³⁾ Johan III:s utgående diarium, 1575—1580, Riksarkivet.

funnits vapenbrickor av olika format. Men vem har använt de små och vem de större? På dessa frågor kan nu ej ges svar.

Uppgifterna från 1579 äro flera. För 7—16 oktober ha följande anteckningar gjorts:

"Then 7. octob. Item bekom iagh" (den som förde anteckningarna) "ett wapn aff Claess Philpusson som anambde aff Peer Gudmunsson breffdrag hwilken kom ifrå Calmar.

Then 10 octobris anambde iagh ett wapn aff en Knecht benempd"(?) "som war förshicket efter herr Lars.

Then 16 octob. anambde iagh ett wapn aff en gårdsknecht benempt Swen Larsson, som haffr warit till Städerna nedh i landet mz.

Kon: Mtz breff efter borgerne."

Av detta utdrag ur omtalade förteckning framgår, att i konungens kansli fördes anteckningar, om hur de kungliga vapenbrickorna användes. Brevbud och kurirer sändes ut och kommo tillbaka. Någon livligare trafik tycks det dock ej ha varit.

För den 11 november 1579 finnes en uppgift om en dramatisk händelse. Knut Cammarsven hade kommit åter och berättat, att hertig Carl på bron i Nyköping tagit hans vapenbricka.¹⁴⁾ Den häftige hertigen blev tydligen förgrymmad, då han såg en vapenbricka med det kungliga emblemet. Konungen och hertigen voro ej de bästa vänner vid den tiden.

I förordningar av den 12 och 19 juli 1580 omtalar konungen, att han försökt att genom "Tärepennningar, Postwapner och wägebref" förskona gemene man för olagliga "Skiudzferder" — men förgäves.¹⁵⁾ Han ville dock ej ge upp hoppet att kunna sätta en gräns för olagligheterna. Nu hade han låtit göra ett "synnerligit Insegel til alle wägebref som här efter gälle skal, allenest vthi vaxet tryckt och förseglet bliffue". Detta kan tyckas ha varit en god idé. Sigillet kunde ej gärna missbrukas, då konungen själv hade hand om det. Vidare bestämde konungen, att brev till honom skulle, liksom brukligt varit beträffande budkavlar, sändas från den ene läns- eller fjärdingsmannen till den andre, detta för att spara böndernas hästar. De, vilka hade "Postwapner", ålades i den första förordningen från 1580 att tre veckor efter det förordningen utfärdats och i den andra förordningen från samma år att fyra veckor efter dennas dato till konungens kansli in-

¹⁴⁾ Johan III:s diarium 1575—1580, Riksarkivet.

¹⁵⁾ Förordningen av den 12/7 tryckt i plakatformat på både svenska och finska.

sända brickorna. Och ståthållare, fogdar m. fl. erhöillo samtidigt, vilket även tidigare skett, order se till, att konungens befallningar åttlyddes. Men någon polis, som kunde utöva nödig kontroll, fanns ej. Och även om den funnits, hade den troligen föga kunnat uträtta, åtminstone gent emot adeln. Detta stånds medlemmar kunde på den tiden handla mycket egenmäktigt utan att riskera straff.

I kungörelser av den 1 september och 1 december 1584¹⁶⁾ erkände konungen, att värken vägbreven med det fyrkantiga sigillet eller "Budvapner" — åter ett nytt ord för vapenbrickorna — vilka senare tydligen ej varit helt avskaffade, hindrat resande från att våldgästa. Av denna anledning bestämdes, att vägbrev och vapenbrickor skulle avskaffas. Istället skulle de, som reste för konungens räkning, undantagandes brevdragarna, betala 1 öre för häst och mil. De senare fingo färdas fritt, om de voro försedda med ett "besynnerligt wartekn", som väl i verkligheten blev vapenbrickor. Övriga vägfärande hänvisades till de gästgivargårdar, vilka enligt sistnämnda förordningar åter skulle inrättas. Tidigare har omtalats, att Erik XIV påbjudit inrättande av taverner och gästhus. Men dessa hade sedan en tid tillbaka ej längre stått allmänheten till tjänst.

Att det förekom, att en och samma vapenbricka länge användes framgår av en anteckning från 1585. En person med namnet Knut Jönsson hade lämnat Lanko, väl anställd i konungens tjänst, en vapenbricka, som tidigare tillhört ståthållare Herman Fleming, som dog 1583, och före denne ståthållare Lars Flemming, som gick bort redan 1562. Jönsson hade ännu en bricka i Stockholm. Den lovade han att senare leverera in.¹⁷⁾

2. Hertig Karls vapenbrickor och kungliga sådana brickor under hans tid som ståthållare.

Om konung Johan III under sin tid som hertig haft egna vapenbrickor är ej känt. Men beträffande hertig Karl veta vi, att han 1569 lät "Berndt Guldsmid", som ej omnämnes i det Uppmarkska arbetet över svenska silversmeder, tillverka 13 vapenbrickor.¹⁸⁾ 1588 hade hertigen funnit att åtskilliga personer falskeligen uppgivit att de reste för hans räkning. Av denna anledning bestämde han den 24 oktober

¹⁶⁾ Kungörelsen av 1 sept. 1580 tryckt i plakatformat.

¹⁷⁾ Johan III:s diarium, Riksarkivet.

¹⁸⁾ Hertig Karls registratur, Riksarkivet.

detta år, att de i hans tjänst, som hade att färdas till fots, skulle ha med sig ett "märke" av silver med bokstäverna C och D, och mellan dessa ett "wapn" krönt av en krona.¹⁹⁾ Självfallet betydde C Carl och D dux, lika med hertig på latin. Meningen härmed var, att bönderna skulle förstå, att de, som endast hade sistnämnda märke, ej hade rätt att begära hästar för sina resor.

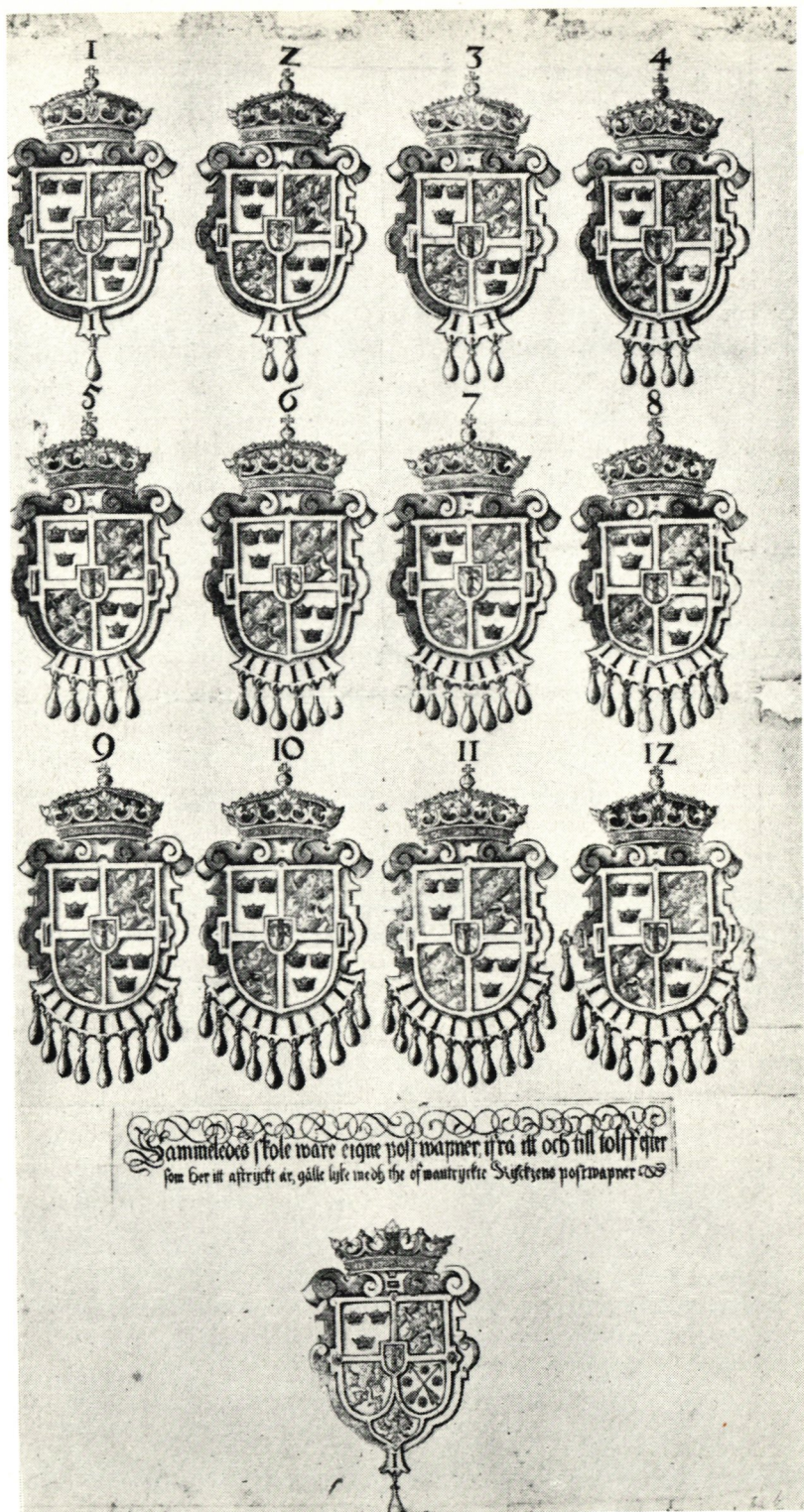
Sedan hertig Karl 1594 blivit ståthållare i Sverige för konung Sigismund, som vistades i Polen, visade han stort intresse för de kungliga vapenbrickorna och deras användning. I ett "Patent om Skjutsningar och Postwapner" av den 18 februari 1595 bestämdes, att därefter skulle användas vapenbrickor, vid vilka "teken" skulle hänga.²⁰⁾ Tecknen var, vad vi kunna kalla kläppar. Varje kläpp gällde för rekvirering av en häst. Idén var god och var, så vitt känt är, ej hämtad från utlandet. Tidigare hade ej funnits några bestämmelser, om hur många hästar den, som reste för konungens räkning, hade rätt att rekvirera av bönder. Brickor skulle, som framgår av ett kopparstick finnas med kläppar från 1 till 12. De 2 plattorna till detta stick graverades av Hieronymus Nützel, som, innan han kom till Stockholm, varit verksam bl. a. i Nürnberg. I Sverige utförde han utom nämnda koppargravyr bl. a. ett porträtt av hertig Karl. Den 15 april 1595 skrev hertigen från Gripsholm till Karl Sture och fogden på Nyköpings slott, Tönne Jörenssohn, att Nützel, så länge han var sysselsatt med att "på nytt och efter ett annat sätt utgrafwa det postwapen af tryck", skulle få mat gratis. Som medhjälpare vid detta arbete hade anställts Erik Jörenssohn. Även han skulle ha fri kost.²¹⁾ Två plåtar med vapenbrickor graverades av Nützel. Den ena plåten, som upptager 12 kungliga brickor, förvaras i Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien. Den andra plåten, med hertigens vapen och text där över, torde ha förkommit för ganska länge sedan. Klemming talar endast om den förstnämnda plåten.²¹⁾ Två avdrag från båda plåtarna, vilka avdrag troligen stamma från 1500-talet, finnas i Kungliga Biblioteket. I von Stiernmans arbete²²⁾ är inhäftat ett stick med avbildningar av de av Nützel graverade vapenbrickorna. Men detta stick är dilettantmässigt utfört och ej framställt med Nützels plåtar.

¹⁹⁾ Hertig Karls registratur, Riksarkivet.

²⁰⁾ Tryckt i plakatformat.

²¹⁾ Uppgifter i Th. Westrins samling, 8, Riksarkivet och i "Ur en antecknares samlingar", av G. E. Klemming, Stockholm 1868—1873.

²²⁾ Se anm. 4 å sid. 29.

Nützels kopparstick, höjd 52 cm och bredd 28 1/2 cm.

Tidigare har omtalats, att kungliga vapenbrickor eftergjorts. Därför var det välbetänkt av hertigen att 19 april 1595 befalla fogdar, borgmästare m. fl. se till, att guldsmeder ej tillverkade vapenbrickor för privatpersoners räkning.²³⁾ Och av denna anledning fann hertigen det riktigt, att Carl Sture förbjöd en guldsmed att tillverka vapenbrickor till riksrådet greve Erik Sparre.²⁴⁾ I brev av den 8 maj 1595 från hertigen till greve Axel Leijonhufvud meddelas att, trots att riksråden ej fingo rekvirera mer än 12 hästar, greven skulle få vapenbrickor, så att han kunde rekvirera 24 hästar.²⁵⁾ Hertiginnan Sofia av Sachsen hade skrivit till hertigen och bett att själv få beställa svenska vapenbrickor, antagligen för att användas av brevbud, som hon sände till Sverige. I brev av den 21 juni 1595 avböjer hertigen artigt men bestämt hennes begäran, på grund av att vapenbrickor så mycket missbrukats, och lovar att istället själv sända prinsessan en eller två brickor.²⁶⁾ Greve Erik Sparre hade anhållit att få vapenbrickor för att bergsbruket ej skulle försummas. Den 25 januari 1596 svarade hertigen Sparre, att 12 brickor med en kläpp vid varje bricka skulle tillverkas av den guldsmed, som tidigare utfört sådant arbete. När dessa brickor voro färdiga, skulle 12 gruvfogdar få var sin bricka.²⁷⁾ Då gruvrörelsen vid den tiden var av mycket stor betydelse för landet, var det självfallet av vikt för konung och regering att ha god kontakt med gruvfogdarna. Och så blev fallet om fogdarnas brevbud fingo använda kungliga vapenbrickor. Drottning Gunilla, änka efter Johan III, hade bett att få vapenbrickor till sina budbärare. Den 31 januari 1597 gav hertigen henne det beskedet, att han tyvärr ej kunde stå till tjänst med några brickor, då de "ther nider i landsenden som annorstädes aflyste äre".²⁸⁾ Har verkligen beslut fattats om indragning av vapenbrickorna? Man gör sig den frågan, då ständerna vid riksmötet i Arboga 1597 bestämde, att de, som reste i "Rijkens och andre nödige saker", skulle ha med sig både vapenbrickor och pass. Det senare skulle visa, hur många hästar, som fingo rekvireras.²⁹⁾ Det hade tydligen ej blivit någon större effekt med vapenbrickor med kläppar. Anledningen till det dåliga resultatet sade ständerna vara, att ej få personer — trots förbud

²³⁾ Hertig Karls registratur, Riksarkivet.

²⁴⁾ Skrivelse från hertigen 22 april 1595, hertig Karls registratur, Riksarkivet.

²⁵⁾ Hertig Karls registratur, Riksarkivet.

²⁶⁾, ²⁷⁾ och ²⁸⁾ Skrivelser i hertig Karls registratur, Riksarkivet.

²⁹⁾ "Alla Riksdagars och Mötens Beslut" etc. av And. Anton Stiernman. Stockholm 1728.

för guldsmeder att tillverka vapenbrickor åt privatpersoner — lyckats skaffa sig dylika brickor. Men detta var, för den som ej brydde sig om kungliga förordningar, lättare efter 1595 än tidigare. Före det året måste en guldsmed ha en vapenbricka som modell, för att kunna tillverka en ny sådan. Men från 1595 fanns Nützels förut omtalade kopparstick, som torde ha spritts i ganska många exemplar, och som tydligt visade hur vapenbrickor skulle se ut.

II. 1600-talet.

Kungliga vapenbrickor under konung Gustaf II Adolfs tid.

I en kunglig kungörelse av den 27 november 1602 sades, att det var vid livsstraff förbjudet för adelsmän, ryttare, knektar, båtsmän och andra, som ej hade pass från konungen, att fritt gästa bönder eller taga hästar för resa från dem. Gästgiverier funnos och dit borde allmänheten vända sig. I en annan kunglig förordning av den 22 april 1604 föreskrevs, att läns- och fjärdingsmän skulle låta sina underlydande expediera brev både från och till konungen. Några gånger i början av 1600-talet utgavos förordningar mot de ständiga våldgästningarna. I en del fall talas om pass för dem, vilka reste för konungens räkning. Men först i en kunglig förordning av den 3 februari 1615 är åter tal om vapenbrickor eller postvapen, som dessa brickor i regel kallades för under 1600-talet.³⁰⁾ Av denna anledning kan antagas, att vapenbrickorna ej varit i bruk under åtskilliga år. Nu bestämdes emellertid, att de som reste för konungens räkning, skulle ha både pass, som visade hur många hästar som fingo användas, och vapenbrickor. Sådana brickor fingo även de personer använda, vilka ståthållare och officerare sände med bud till konungen. Och ej nog härmed, också dem, som konungens ämbetsmän sände ut för att "beställa om Wåre och Cronones vårdande saker", hade rätt att använda vapenbrickor. Detta innebar att alla de nämnda hade rätt till fri gästning och fri transport med böndernas hästar.

³⁰⁾ Tryckt i kvartformat.

Tack vare sistnämnda kungörelse behövdes många vapenbrickor. Och ganska många tillverkades redan 1615. I räntekammarräkenskaperna finnas följande anteckningar för 1615.³¹⁾

”Johan Pedhersons Guldsmetz Räkningh An^o 615

— — — — —

Deraff Hafwer Han förarbetadt och tillbaka lefwereradt An 615. 36 Postwapner, som woro Högbte H:K:Maytz namn och tre Cronor med drifwit arbethe på giordhe, och af förna Rijckzdaalers Silfwer förferdigadhe woghe 4 m 12 loth

Ahn 139 Postwapner som han vndker een Stempell opå samma sät som förne Postwapner Uthgrafwen, giort hafwer, och löper wichten ihopräknadt 15 m 6 lodh. Lodhet 8 öre.”

Johan Pedhersson var enligt uppgifter i Uppmarks förut omtalade arbete, verksam i Stockholm 1607—1618, där han bl. a. var med om tillverkningen av Karl IX:s begravningsrustning. M är lika med mark i vikt. Det gick 16 lod på en mark. De 36 vapenbrickorna vägde således något över 2 lod per styck men de 139 ej fullt 2 lod vardera. Vapenbrickorna från 1615 hade ej som brickorna under 1500-talet det större riksvapnet och vasaättens vapen ingraverade utan istället lilla riksvapnet tre kronor och Gustaf II Adolfs namn. Att 1615 års vapenbrickor saknade kläppar för angivande av antalet hästar, som fingo rekvireras, kan tagas för givet. Kläpparna voro onödiga, sedan uppgifter om antal hästar funnos i passen.

Den 6 april 1620 skrev konungen till ståthållarna, att Kungl. Maj:t skulle årligen betala 10 daler i lön och 8 daler för beklädnad av ett brevbud åt var och en av ståthållarne. Dessa brevbud fingo dock endast användas vid expediering av brev till konungen. Buden skulle ha med sig pass, som berättigade till fri förtäring hos undersåtarna, ävensom ”ett stort Postwapen”, så att de ”från andre Enspennare kan åtskiljas.” De fingo endast färdas till fots.³²⁾ Om det fanns små och stora vapenbrickor, tycker man, att kungens egna brevbud borde haft de stora och ståthållarnas de små. Möjligt är dock, att det vid tiden ifråga endast

³¹⁾ I Kammararkivet.

³²⁾ ”Samling af Instructioner för högre och lägre tjänstemän vid Landt-Regeringen i Sverige och Finnland.” Stockholm 1852.

Enspännare, som betecknade en ensam budbärare, är försvenskning av det tyska ordet Einspännig.

fanns ett slags vapenbrickor, som kallades stora, i motsats till de "tecken" av silver som hertig Karl införde 1588. Men då var det de stora brickorna, som gävo vederbörande rätt att rida. De små gällde däremot endast för gående bud.

Kunglig vapenbricka från 1835.

Här har berättats om flera av svenska konungar utfärdade förordningar, genom vilka de försökte hindra våldgästning. Men allt var förgäves. Först sedan Sverige fått ett ordnat postväsen med regelbunden befordran av brev blevo förhållandena bättre. 1624 utarbetade rikskanslern Axel Oxenstierna ett utförligt förslag om inrättande av "gongande Poster" för att därigenom minska "de tunge och olage skiuserder och gestningar." Och i den kungliga förordning av den 20 februari 1636, genom vilken grunden lades till det svenska postverket sägs, att detta verk inrättades "wäre Trogne Undersåter then gemen Allmoghe å Landet til lijsa på thes Skiutz-

färder". Denna verkan kom postverket även att ha. Sedan behövdes ej så många brevbud försedda med kungliga vapenbrickor sändas iväg. Sådana brickor ha dock använts vid det svenska hovet ända in på 1800-talet. En kunglig vapenbricka från 1835 ägs av Nordiska Museet men är sedan en del år tillbaka deponerad i Postmuseum, där den visas i en monter i stora salen på nedre botten.

Snart efter det svenska postverket grundats fingo de postiljoner, som transporterade post, vapenbrickor. Om dessa brickor skall berättas i Postryttaren för 1954.